

vých názorov v daných podmienkach, prípadne sa empiricky skúmajú zmeny týchto podmienok a ich praktické dôsledky pre súčasnú spoločnosť.

Marx nepredvídala situáciu, v ktorej sa dnes socializmus skutočne realizuje. Napríklad nikdy sa nezriekol myšlienky, že „komunizmus je empiricky možný len ako čin vládnucich národov uskutočnený naraz a súčasne“ (Nemecká ideológia). Je evidentné, že sa dôsledky tejto zmeny v leninských analýzach imperializmu nedocenili ani vo vzťahu k vízií komunizmu, ani vo vzťahu k otázke človeka za komunizmu. Pravda, nemožno upustiť od postulátu sformovania nového komunistickeho človeka, no možno a treba korigovať predstavy o tom, ako túto požiadavku uskutočniť.

K realizácii tejto požiadavky sa upína celý ďalší sled Schaffových úvah. Autor predovšetkým opakuje známe konštatovania z kapitoly o jednotlivcovi a jeho výtvoroch, že totiž socialistickú revolúciou alienácia nekončí, ale v najrozličnejších podobách trvá aj po víťazstve. V tejto situácii za jediné rozumné východisko pokladá návrat k Marxovmu poukázaniu, že komunizmus nie je dokončený a apriórne načrtnutý stav, ale proces boja proti tomu, čo podlieha kritike z hľadiska určitého systému hodnôt. To znamená, že otázka dnes tkvie vo výchove nového človeka. Pritom nejde len o prekonanie škodlivých postojov, ktoré sú charakteristické pre model človeka kapitalistickej spoločnosti, ale súčasne o utváranie postojov, ktorými sa musí vyznačovať nový model človeka.

Popredné miesto medzi postojmi a schopnosťami, ktoré treba formovať, zaujíma angažovanosť a aktivita v spoločenských záležitostiach. To, čo sa v tejto oblasti v socialistických krajinách odohráva, pôsobí snáď najpovzbudzujúcejšie. No aj tu zaznievajú disonancie, ktoré narušajú celkovú harmóniu. Brzdiačich faktorov je niekoľko. Predovšetkým je to skutočnosť, že dnešné socialistické krajiny nemajú za sebou buržoáznodemokratickú tradíciu s príslušnými inštitúciami, čo je veľmi významné z hľadiska postojov a návykov ľudí. Ďalší brzdiaci činiteľ súvisí s chybami, ku ktorým došlo v období stalinizmu.

Na neposlednom mieste je aj otázka nacionalizmu v socialistických spoločnostiach. Ak staršie generácie marxistov usudzovali, že národnostná otázka i otázka štátnych hraníc prestane hrať v socializmom svete významnejšiu úlohu, život ukázal, že skutočnosť sa rozchádza s predpokladmi. A nie sú to len reziduá minulosti, ale aj aktuálne stimulované pocity a postoje. Determinanty tohto javu treba hľadať v rozdelení súčasného sveta, v rozdielnosti vývinového stupňa jednotlivých socialistických krajín (a mohli by sme dodať: v rozdielnosti vývinového stupňa jednotlivých národných celkov v národnostne heterogénnych socialistických štátoch), v tom, že terajšie socialistické krajiny boli tradične arénou národnostných bojov a nacionalistických antagonizmov. Jasný

postoj v tejto otázke musí byť súčasťou zápasu o výchovu nového človeka komunistickej éry.

Z rekapitulácie teoretických analýz, ktoré Schaff vložil do svojej knihy, možno usúdiť, že nejde o tuctový exemplár marxistickej publicistiky. V prvom rade treba hodnotiť odvahu autora zriekať sa konvenčných záverov všade tam, kde sa konvenčia dostala do zrejmeho rozporu s empiriou. Ďalším kladom knihy je úsilie autora odtabuizovať určité problémy, ktoré už dlhší čas ako by „viseli vo vzduchu“.

Prirodzene, s jednotlivými Schaffovými vývodmi a závermi možno polemizovať, dokonca nesúhlasiť. Možno od autora žiadať, aby ten či onen postoj vyjadril detailnejšie a precíznejšie. To však nič nemení na skutočnosti, že ide o knihu, ktorá provokuje k riešeniu problémov, nad ktorými sa nemôže ľahostajne preniesť žiaden marxista, lebo sú životne dôležité pre vec socializmu.

Jestvuje rafinovaný a pritom veľmi účinný spôsob, ako ulamovať hroty kníh takéhoto druhu: presunúť ťažisko diskusie z ontologickej oblasti do oblasti sémantiky. Namiesto toho, aby sa skúmala totalita protirečení socializmu, otvára sa diskusia o tom, či je adekvátne zahrnúť to alebo ono konkrétne protirečenie pod určitý pojem, napríklad pod pojem alienácie. Hoci nepodečňujem sématickú stránku analýzy, nazdávam sa, že Schaffovi sa podaťilo vysloviť mnoho podnetných vecí o našej spoločenskej situácii a tendenciách jej vývinu pomocou klasického Marxovho pojmového aparátu. Nezávisle na tom, či ďalšie skúmanie Marxových textov potvrdí alebo vyvráti názor o jeho neadekvátnom použití v Schaffovej knihe.

Róbert Roško

Pokus o „metametodológiu“ v empirickej sociológii

Poľská sociológia sústavne venuje veľkú pozornosť metodologickým otázkam sociológie. Práce a štúdie S. Nowaka, Lutynského a Gostkowského sú známe aj našej sociologickej verejnosti. Koncom roku 1966 vyšla ďalšia práca z tejto oblasti: *Analizy i próby technik badawczych w socjologii — I.* (Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk, 1966). Je to zborník prác pod redakciou Z. Gostkowského, vedúceho oddelenia metód a technik empirických výskumov v sociológii. Toto oddelenie vzniklo v roku 1964 v Instytucie Filozofii i Socjologii PAN.

V úvode tejto práce profesor Jan Szczepański napísal: „Rozvoj štatistických techník a používanie reprezentatívnej metódy v sociológii najmä pri výskume postojov, názorov a snáh vyžiadali si nové sformulovanie starého problému. Starý spor medzi psychologizmom a sociologizmom o možnostiach objektívneho skúmania subjektívnych aspektov spoločenskej skutočnosti objavil sa vo svetle názorov a teórií sociológie poznania v novom svetle“. (Strana 5—6).

Tento spor sa objavuje aj u nás v rôznych rovinách i v rôznych formách, a to tak, ako sa rozširujú empirické sociologické výskumy. Okrem toho sociológovia si stále hlbšie uvedomujú, že formalizácia empirickej sociológie, uplatňovanie štatistických a matematických metód, poznatkov kybernetiky, umocňuje ešte viac problém objektivít získanej spoločenskej informácie.

V Poľsku tento problém v roku 1963 otvorene nastolil A. Schaff, na základe čoho vznikla veľmi čulá diskusia, v ktorej si vymieňali názory sociológovia i nesociológovia. Táto práca, ako to píše profesor Szczepański, je pokračovaním tejto diskusie na vyššej úrovni.

Gostkowski vo svojej úvodnej štúdii zdôvodňuje potrebu empirických výskumov používania výskumných techník a procedúr v sociológii a súčasne analyzuje niektoré s tým súvisiace teoretické problémy.

Autor vychádza vo svojej úvahe z toho, že každý bádateľ, ktorý sa neuspokojí s už nazhromaždenými údajmi o spoločenskom jave a sám chce tieto údaje získať, narazí na celý rad problémov, ktoré musí riešiť nielen v meritórnej časti výskumu, ale i v jeho časti mimomeritórnej. Mimomeritórna časť súvisí predovšetkým s problematikou výberu respondentov, voľby výskumnej techniky, charakteru výskumnej situácie, voľby indikátorov a podobne. Rôzne vedné disciplíny majú takéto poznatky zhrnúť v pomocných vedách. V sociológii by tiež išlo o takýto vstupný systém poznatkov, ktorý teraz chýba a nahradzuje ho často intuícia bádateľa, alebo náhodne získané poznatky. Tieto potom v mnohých prípadoch ovplyvňujú charakter a úroveň získaných informácií, a tým i charakter a úroveň výskumu. Autor preto nabáda k tomu, aby sa empirickým výskumom získavali poznatky aj z tejto oblasti.

Gostkowski argumentuje ešte aj tým, že procedúry a techniky sociologického výskumu sa v socialistických krajinách dlhé obdobie nerozpracovávali a mechanické preberanie hotových techník je v rozpore s ich validitou.

Okrem týchto argumentov by sme ešte na základe našich doterajších skúseností mohli uviesť ďalšie, a to najmä efektívnosť a optimalizáciu výskumnej procedúry. Doteraz je u nás taká prax, že každý bádateľ túto prácu v prípravnej fáze výskumu robí sám, a to dosť pracne a nákladne.

Autor vychádza z tézy, že tieto poznatky vystupujú do popredia v dvoch fázach výskumu, ktoré sú vzájomne späté, a to vo fáze delimitácie tej časti spoločenskej skutočnosti, s ktorou vojdeme do bezprostredného kontaktu, ako i vo fáze konštruovania alebo adaptácie výskumnej techniky, prostredníctvom ktorej budeme získavať informácie. Na základe tohto teoretického východiska sú zhrnuté aj príspevky v zborníku do troch častí. Prvá sa zaoberá problémami, ktoré patria do delimitácie, druhá časť problémami spoločenskej situácie interviewu a

tretia časť problémami konštruovania nových výskumných techník.

Z tejto časti štúdie nie je celkom jasné, či tieto prvky redukčnej fázy procedúry by mali byť koncipované najvšeobecnejšie, alebo špecificky pre jednotlivé odvetvové sociológie. Domnievam sa, že je to možné najlepšie na úrovni odvetvových sociológií. U nás sa o to snažíme najmä v spolupráci sa štatistikou, demografiou a úsekovou ekonomikou. Ide o to, aby pre každú oblasť sociologického výskumu boli k dispozícii východiskové údaje, ktoré by slúžili tak meritórnej ako i mimomeritórnej časti výskumu. Odstránili by sa tak duplicity v získavaní údajov a súčasne by sa postupne mohla odstraňovať nadbytočnosť nespracovaných informácií.

Podstatná časť teoretickej úvahy je venovaná problematike vzájomného vzťahu spoločenských podmienok a výskumnej techniky, a to predovšetkým interviewu a ankety. Empirické údaje o tomto vzájomnom vzťahu je potrebné získať špeciálnymi empirickými výskumami. (V. Lamser v práci *Základy sociologického výskumu* ich nazýva metodologickými výskumami.) Sem by patrili problémy validizačných postupov, výskumné situácie, role respondenta a podobne. Na základe takýchto výskumov možno budovať „empirickú metodológiu“, „metametodológiu“ a „metametodiku“. Klasickou prácu z tejto oblasti je známa práca, ktorá vznikla pod vedením H. Hymana: *Interviewing in Social Research*.

Ako jeden zo základných problémov, ktoré autor z tejto problematiky vyzdvihuje v našich spoločensko-politických podmienkach, je spoločenská situácia pri rozhovore alebo ankete, rola odpovedajúceho a rola výskumníka. Autor odmieta pojem „umelá situácia“, ktorý je ťažko jednotne interpretovateľný. Autor poukazuje na špecifickosť tejto problematiky v americkej kultúre, porovnávajúc ju s poľskou problematikou. Na základe tohto porovnania prichádza k záveru, že v krajinách, kde rola výskumníka a respondenta nie je ešte vykrištalizovaná a známa, treba venovať zvláštnu pozornosť najvhodnejšiemu naaranžovaniu rol pre oboch partnerov rozhovoru alebo vyplňanej ankety.

S týmto súvisí i problém úprimnosti výpovede respondenta (to znamená, že obsah výpovede je zhodný s vnútorným psychickým stavom respondenta). Ako, kde a za akých okolností dochádza v určitom spoločenskom prostredí k „skresleniu“ (bias), je potrebné taktiež empiricky preskúmať, tak ako i preskúmať problematiku „privátnych“ a „oficiálnych“ výpovedí. S tým sa často potýkame i pri našich empirických výskumoch.

Táto časť zborníka je vlastne teoretickým a programovým návrhom empirickej metodológie a metodiky. Vyžadovala by si snáď ešte doplnenie o niektoré gnozeologické otázky interakcie a interkomunikácie, ako i o problematiku exaktného riešenia voľby informačnej variety pri jednotlivých spoločens-

ských javoch. Ďalej sa nám natíska otázka, či okrem špecifických metodologických výskumov mohli by sa empiricky skúmať aj niektoré otázky pri empirických výskumoch zameraných na riešenie inej problematiky, kde by táto časť bola vedľajšou časťou výskumu a mohla by sa spracovávať v jednom centre, ktoré sa touto problematikou zaoberá ako hlavnou. Naše doterajšie pokusy ukazujú, že toto riešenie je možné.

Prvá časť zborníka, ktorej autormi sú A. Lisowski, E. Jesionowska a Z. Gostkowski, sa zaoberá problémami delimitácie. A. Lisowski publikuje výsledky výskumov o práci „spoločenských anketárov“ Redakcie štúdií a hodnotenia programu poľského rozhlasu a televízie. Štúdia je pre nás zaujímavá okrem iného aj z toho hľadiska, že sa u nás vytvorili ústavy výskumu verejnej mienky, ktoré budujú svoju sieť spolupracovníkov. Autor: analyzuje sociálnu štruktúru siete spolupracovníkov a jej vplyv na plnenie úloh výskumu.

Štúdia E. Jesionowskej nadväzuje na predchádzajúcu a je urobená na tom istom pracovisku. Autorka však analyzuje problém príčin tendencií v súbore „quota sample“, ktorý vyberali podľa direktív anketári. Všimá si vplyvu vzdelania anketárov na výber respondentov a charakter ich odpovedí. Stavia alternatívu, či vyberať anketárov s vyšším vzdelaním, ktorí vo väčšej miere dodržiať direktívy výberu respondentov, ale u ktorých je zvýšené nebezpečenstvo vsugerovania odpovedí, či robotníkov a roľníkov, ktorí síce horšie dodržiavajú direktívy výberu, ale je u nich menšie nebezpečenstvo vsugerovania odpovedí.

V druhej časti tejto štúdie sa autorka zaoberá problémom príčin odmietnutia rozhovoru respondentom. Napriek tomu, že počet týchto odmietnutí je nízky, anketári s vyšším vzdelaním uvádzajú častejšie ako hlavný dôvod odmietnutia nezáujem o tématiku výskumu, zatiaľ čo tri ďalšie skupiny motívov: znechutenie, strach a obava, resignácia z vypovedania mienky, sa pohybujú na rovnakej úrovni od 13⁰/₀—15⁰/₀.

Gostkowski sa v tejto časti zaoberá problematikou reprezentatívnosti súborov čitateľov týždenníkov, kupujúcich časopis v stánku. Autor podrobne popisuje najoptimálnejší postup pri tejto procedúre.

Najrozsiahlejšia druhá časť je venovaná analýze spoločenskej situácie rozhovoru. Tejto jednej z najnáročnejších výskumných techník sa právom venuje najväčšia pozornosť.

Obecnejší charakter majú štúdie M. Jastrzab a o vplyve pohlavia anketára na výsledky získané vo výskumoch a K. M. Słomczyńskiego o vplyve oficiálnej a privátnej situácie pri rozhovore na vypovede respondentov z radov inteligencie.

Problemátike, ktorou sa zaoberá M. Jastrzab, sa venovalo v doterajších výskumoch málo pozornosti, možno aj preto, že metodika výskumu je veľmi náročná, pretože musí zabezpečiť rovnaké skupiny respondentov pre mužov a ženy a konštruovať

indikátory, ktoré by umožňovali prejav respondenta optimálne pre obe pohlavia. Autor zvolil štyri kategórie indikátorov: kultúrnu situáciu, hodnotenie životnej situácie, vyjadrenie náboženských názorov, charakter informácie o meste v ktorom respondenti žili. Autor podrobne verifikuje každú jednotlivú oblasť a prichádza k obecným záverom. Vplyv pohlavia anketára na výsledky výskumov nie je podstatný. Rozdiely získaných odpovedí u mužov a žien sú malé. Muži však častejšie ako ženy získavajú lepší obraz o skúmanej osobe alebo jej situácii. Muži častejšie získavajú oficiálne odpovede a vypovede optimistickjšie, zatiaľ čo ženám sa skôr darí prelomiť bariéru zábran u respondenta a získať privátne odpovede aj pri otázkach, ktoré vyžadujú viacej dôvery a získavajú od respondentov aj väčší počet informácií. Všeobecne sa prejavuje tendencia ukázať sa v lepšom svetle výskumníkovi iného pohlavia.

Veľmi závažnou je problematika, ktorou sa zaoberá K. M. Słomczyński, a špeciálne v našich podmienkach má veľký význam. V rokoch kultu osobnosti sa ľudia zo skúseností poučili, že si treba dávať pozor, kde môžu vysloviť svoju privátnu mienku a kedy a kde treba vysloviť mienku oficiálnu. Pri obnovovaní sociologických výskumov často sa stretávame s recidivami tohto stavu. Naš výskum ukazuje, že najviac času pri získavaní respondenta pre rozhovor sa vynakladá na presvedčovanie zachovania anonymity, prekonávanie strachu z dôsledkov vypovede privátnej mienky, teda na prelomenie bariéry nedôvery, najmä v roľníckom prostredí. Słomczyński skúma túto problematiku u inteligencie. Základným cieľom bolo zistenie odlišností vypovedí v „umelej“ situácii a v rôznych reálnych životných situáciách. Paralelne s tým rieši problém úprimných a neúprimných vypovedí. K tomu autor vypracoval vhodnú metodiku a dôsledne premyslí stratégiu výskumu. Na základe výsledkov výskumu rozdeľuje autor skúmané osoby do troch kategórií: 1. osoby, ktoré dávajú vypovede úprimné, ale sa nezhodujúce s „privátnym“ názorom, 2. osoby, ktoré úmyselne klamali výskumníčku a teda hovorili neúprimne a 3. prípady, kde vypovede nemôžu byť hodnotené v kategóriách „úprimné“ a „neúprimné“, pretože respondentov problematika dotazníka vôbec nezaújala. Autor prichádza k záveru, že na charakter vypovede respondenta v závislosti od situácie vyplývajú štyri faktory: predstava o cieľoch výskumu a využití jeho výsledkov, pocit anonymity, postoj k výskumníkovi ako k predstaviteľovi inštitúcie, pod menom ktorej sa výskum realizuje, a vzťah respondenta k samotnej výskumnej technike.

M. Łutyńska rieši obdobný problém pri výskume úradníkov. Dochádza k záveru, že pri každom empirickom výskume pôsobí na výsledky určitá charakteristická mikroštruktúra, na ktorú pôsobia väčšie a širšie makroštruktúry. Veľkú úlohu pri výskume zohráva faktor osobnosti výskumníka.